

MƏTN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA ZAMAN ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: *məna əlaqəsi, ardıcıl zaman, eynizamanlılıq***Key words:** *relation of meaning, consecutive time, simultaneousness***Ключевые слова:** *отношение смысла, последовательное время, одновременность*

Mətn tədqiqatçıların diqqətini müxtəlif aspektlərdə cəlb edir. Mətnşünaslıq ənənəvi olaraq qədim mətnlərin filoloji öyrənilməsi ilə məşğul olur. Nisbətən gənc fənn olan mətn dilçiliyi öz obyektinə başqa baxış bucağı altından baxır. Onun tədqiqat predmeti mətnin qurulması, formalaşan mənanın həm formal, həm də məzmun strukturu baxımından mətni yaradan elementlərdir. Beləliklə, mətn dilçiliyi mətnin hər şeydən əvvəl hər hansı bir struktur kimi başa düşülməsinə yönəlir.

Hazırda dilçilikdə mətnin üç yüzdən çox tərifinə rast gəlmək olar. L.M.Loseva qeyd edirdi ki, "mətn – dilçilik tədqiqatlarının ən mürəkkəb obyektlərindən biridir, buna görə elm hələ mətnin ümumi qəbul olunan tərifini işləyib hazırlaya bilməmişdir" (7, 14). "Mətn" sözünün özünün təbiətindən çıxış edərək Q.Y.Solqanik belə bir tərif verir: "Mətn (latınca *textus* – parça, toxuma, birləşmə) – məna və qrammatik əlaqə ilə birləşmiş nitq vahidlərinin: söyləmlərin, frazaövqü bütövlərin (nəsr qitələrin), fraqmentlərin, bölmələrin ardıcılığıdır" (8,16).

Mətn dilçiliyi - dilçilik tədqiqatlarının bir istiqamətidir, onun obyekti rabitəli mətnin qurulması qaydaları və bu qaydalarla ifadə olunan onun məna kateqoriyalarıdır. O, mətni öyrənən filoloji istiqamətlərin tərkibinə daxildir. Öz inkişafının birinci mərhələsində, XX əsrin 60-cı illərində, mətn dilçiliyi əsasən mətnin əlaqəliliyinin və anlaşılmasının saxlanılması vasitələrini, şəxsin və əşyanın koreferensiyasının verilməsi metodlarını, cümlənin aktual üzvlənməsi tələblərinə uyğun olaraq söyləmin tema və remasının bölüşdürülməsini öyrənirdi. Mətn dilçiliyi həmçinin klassik irsə – A.M.Peskovskinin, L.V.Şerbanın, V.V.Vinoqradovun, A.Veylin, V.Mateziusun, Ş.Ballinin, Z.Xarrisin və digərlərinin əsərlərinə söykənirdi.

Mətn dilçiliyinin bir istiqaməti hər hansı bir qapalı mətndə dərin mənalara üzə çıxarılması ilə məşğul olur. Bu halda dil vahidlərinin işlədilməsi prinsipinin müəyyənəşdirilməsi bəzən ədəbiyyatşünaslıq və üslubi təhlildən kənarda qalan məna qarşıqoymalarını və mətnin mövzunu aşkar etməyə kömək edir.

XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin –mikro mətnin öyrənilməsinə dair tədqiqatlar çoxalır. Mikro mətnin öyrənilməsinə aid tədqiqatlar mətnin qrammatikası, mətnin semantikasi, mətn və üslubiyyət istiqamətlərində araşdırma mövzusu olur. Mikro mətnin-mürəkkəb sintaktik bütövlərin qrammatikası istiqamətində daha çox mətnin struktur məsələləri, onun komponentlərinin bir-biri ilə münasibətləri, mikro mətnin adlandırılması, terminlərin dəqiqləşdirilməsi, mətni bağlayan vasitələrin öyrənilməsi, mətnin sərhədləri, həcmi, cümlə və mətn məsələləri, mətnin qrammatik və məzmun bütövlüyü, mətnin qurulmasında iştirak edən əsas vasitələrin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Həmçinin mətnin hissələrinin qrammatik və məzmun əlaqəsi məsələləri də öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilində mətnin qurulması bu dillərin sintaktik quruluşu ilə bağlıdır. Və bu baxımdan dilin sintaktik quruluşuna aid olan cəhətlər mürəkkəb sintaktik bütövlərin qurulmasında da göstərir. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin öyrənilməsində 80-ci illərdə aparılan araşdırmalardan Ə.Cavadov, Ə. Xəlilov, K.Abdullayev, K.Vəliyev, F. Əlizadə, A.Məmmədov, N. Abbasova, Novruzova, Ə.Abdullayev və başqalarının tədqiqatlarını göstərmək olar (1,2,3, 4,5,6).

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar daha çox təkrarların cümlə və mətnin strukturunda, onların komponentlərinin əlaqələnməsində, həmçinin mətnin sərhədlərinin müəyyən olunmasındakı rolu araşdırılır. Mətn sintaksisi sahəsində araşdırmalar aparan K.. Vəliyev "Azərbaycan dilini poetik sintaksisi" (3) kitabları, həmçinin "Müasir Azərbaycan dili" (1982) dərsliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin bir sıra qrammatik, sintaktik və semantik əlamətlərini, mətnin hissələri arasında paralel, zəncirvari, zəncirvari-paralel əlaqə tiplərinin olduğunu və "Kitabi-Dədə Qorqud"-un dili əsasında türkdilli mətnlərdə daha geniş yayılmış əlaqə tiplərini-paralel əlaqə tipinin aparıcı mövqeyini qeyd etmişdir. Paralel cümlələr eyni söz və morfemlərin köməyi ilə eyni tipli mətnlərin yaranmasına xidmət edir. Belə mətnlərdə ritm, şəriyyət güclü olur" (3,37). Müəllif əsasən epos mətnləri üzərində araşdırmalar apararaq, mətn sintaksisinin bir sıra məsələlərinə dair fikirlər söyləmişdir.

Q. Kazımov göstərir ki, hər hansı bir bədii əsərin struktur və məntiqi-semantik keyfiyyətlərini yoxlamaq, sənətkarın ustalığını üzə çıxarmaq üçün sintaktik bütövlər, onların məna və quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi son dərəcə geniş imkanlar yaradır (4, 315-312).

Mətn komponentləri arasında semantik münasibətlərin daşıyıcıları olan formal əlaqə vasitələrinə özündə qrammatik, semantik və pragmatik xüsusiyyətləri cəmləşdirən və dərk edilən kommunikativ vahid - mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində baxılır. Bu formal əlaqə vasitələrinin mətnyaradıcı funksiyaları geniş kontekst və müəllifin kommunikativ niyyəti nəzərə alınmadan təsvir oluna bilməz. Göründüyü kimi mətnə kommunikativ yanaşma müxtəlif dil mexanizmlərinin tədqiqi üçün geniş perspektivlər açır. Hər bir mətn kommunikativ vahid olaraq müəyyən informasiyaya malikdir ki, onun da mətnqəbuledicisinə ötürülməsi bu mətnin funksiyasına aiddir. Hər bir xəbərdə bir sıra faktların ötürülməsindən əlavə, həmçinin, müəllifin mətn vasitəsilə ötürüldüyünün izahı var. Bu informasiyanın

ötürücüləri kimi məndə müxtəlif formal vasitələrdən istifadə olunur. Əlbəttə ki, mətnin yaranmasında iştirak edən bu vasitələrin tədqiqi mətnin hərtərəfli öyrənilməsinə müəyyən bir töhvə verir. Məndaxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələrin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarda həmin problemə sistemli yanaşma tətbiq edilərək, müxtəlif formal əlaqə vasitələrinin mətnyaradıcı funksiyaları aşkarlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında mənə əlaqələrinin həyata keçməsi prosesində hər bir əlaqə vasitəsi öz sistem xüsusiyyətlərini tam şəkildə itirmir. Faktiki olaraq bu əlaqələr vasitəsilə iki funksiya (qrammatik və mətnyaradıcı) realizə olunur. Bilindi ki, mətnyaradıcı funksiyaların əsasında zaman ardıcılığı, səbəb-nəticə münasibətləri, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, zaman və məkan parametrləri, yeni-köhnə informasiyanın qarşıdurması kimi təzahürlər durur.

Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən münasibətlər və onu yaradan vasitələr mətni məntiqi-semantik cəhətdən tamamlayır. Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik tamlığını əmələ gətirən formal vasitələrdən zərflər, əvəzlilər, bağlayıcılar, leksik təkrarlar, ellipsis hadisəsi və s. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bu vasitələr məndə müxtəlif sintaktik forma və quruluşlar yaratdığı kimi, eyni zamanda MSB-lərin məntiqi-semantik tamlığını da formalaşdırır.

Məndə teksdaxili əlaqələrin mənə tiplərini bu şəkildə qruplaşdırmaq məqsədəuyğun olar:

- Birinci qrupa eyni- zamanlılıq və ardıcılıq əlaqəsini,

- müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələrini daxil etmək olar. Bu bölgü ona görə özünü doğruldur ki, birinci qrupda bütün münasibət tipləri zaman anlayışının ətrafında birləşir, başqa sözlə, onlarda mətn komponentlərinə xas olan bütöv mənə strukturlarının məhz zaman nöqtəyi-nəzərindən fərqlənməsi özünü göstərir. Öz növbəsində **müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama** kimi mənə əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan mənə əlaqələrinin tipləri olaraq birinci, əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir.

Mətn komponentləri arasındakı mənə münasibətlərinin bir tipi eynizamanlılıq münasibətidir. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş vermiş olur. Eynizamanlılıq münasibəti sanki, informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir. Adətən belə informativ quruluşlar resipiyent tərəfindən bir bütöv şəkildə, bir tam şəkildə qəbul edilir:

Ağanəcəfgilin həyətlərindən gələn mahnı səsi aləmi bürümüşdü: Qədir Rüstəmov "Sona bülüllər"i oxuyurdu və Baladadaş da mahnının müşayiəti ilə Sevilgilin təzə həyətlərinin daş hasarına durmaşmış qaranlıqdan onların işıqlı artmasına baxdı (Elçin).

Gətirilən misalda **"və"** bağlayıcısı eynizamanlılıq münasibətini özündən əvvəlki və özündən sonrakı komponentlər arasında gücləndirir. Həm bu, həm də bundan əvvəlki misallarda bütün mətnin məzmunu bir vahid zaman əsasında qurulur. Öz təbiətinə görə eynizamanlılıq münasibəti təsvir edilən situasiyanın daha dərin, daha hərtərəfli nəzərdən keçməsinə təmin edir.

Da, də bağlayıcısı da mətnlərdə çox işlənən formal-qrammatik göstəricilərdəndir. Bu bağlayıcıların köməyi ilə SB-də zəncirvari fikirlər ardıcıl şəkildə davam etdirilir. Bunlar həmçinin üzlər, tərkib daxilindəki leksemlər və sözləmlər arasında istifadə olunur, ardıcılıq mənası yaradır. *Məsələn:*

Kişi birdən-birə silkələnib titrədi. Beyninə qan sıçradı. Gözü heç nə görmədi. Dünya başına hərləndi. Kür də, meşə də, sahildəki çəmənlər də, evlər, cığırclar da fırlanıb gözüünün önündən keçdi. Tətiyi çəkdi. Dalbadal güllə şaqqıldadı. Atlar kişnədi. Kazakın ikisi də yəhərdə ləngərlədi (İşixlı)

Birləşdirmə əlaqəli mürəkkəb vahidlər mürəkkəb konstruksiyalarda eynicinsli hadisələrin eyni zamanda və ya ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunur. Birləşdirmə əlaqəli bağlayıcısız mürəkkəb vahidlərin iki növü Azərbaycan dilində təmsil olunmuşdur: eyni zamanlılıq əsasında formalaşan MSB, ardıcıl zamanlılıq əsasında formalaşan MSB.

Mətnin komponentləri arasında zaman münasibətləri onun komponentlərini əlaqələndirən çox önəmli vasitə sayılır. zaman münasibəti eyni zamanlılıq və ardıcıl zaman formalı ifadə oluna bilər. Eynizamanlılıq münasibətində komponentlərdə təsvir olunmuş hadisələr eyni zaman ölçüsü ilə həddənlənir, vahid zaman ərzində baş verir: *Kimi deyir, vaxt tez keçir.*

Kimi deyir, vaxt gec keçir.

Kimi heyfəsilənir,

Kimi gileylənir.

Vaxt nə heyfəsilənənə baxır, nə də gileylənənə, nə onu eşidir, nəbunu. Sürətini azaltmır da, artırır da... Saniyə saniyəni çəkir, dəqiqə dəqiqəni. Gün günü qovur, il ili. (G.Hüseynoğlu).

Verilən məndə təkrar olunan *"kimi deyir"* ifadəsi və *"kimi"* əvəzliyi paralel işlənərək mətnin komponentlərini əlaqələndirir. Həmçinin *nə, nə də, da, də* bağlayıcıları komponentləri əlaqələndirən əsas vasitələrdir.

MSB-lərin tərkibindəki komponentlərin zaman münasibətləri zaman zərfləri, zaman mənalı leksik vasitələr və zaman şəkildələri və zaman mənalı digər vahidlərin vasitəsi ilə reallaşır: *Anası bir il bundan qabaq rəhmətə getmişdi. Ömür vəfa eləmədi ki, atasının şad xəbərini alsın. Arvadı basdırandan iki həftə sonra Nemət atasının bəraət kağızını təqdim elədilər (Anar).*

Mətnin bütövlükdə proqressiyasına xidmət edən ən effektiv vasitə kimi komponentlər arasındakı ardıcıl zaman münasibətini qeyd etmək olar. Ardıcılıq mənası zamanla sıx bağlıdır, ona görə də məntiqi ardıcılıqla, zaman ardıcılığı birlikdə çıxış edir. *Her şey süstəlmişdi. Cahandar ağacın qolunda bircə an bundan əvvəl baş qaldıran gənclik coşğunluğu yox oldu. Suda üzünü yuyan gəlin də, sahildə ma1 otaranlar da, Mələk də yadından çıxdı. Ürəyində bir ağırılıq, beynində yorğunluq hiss etdi. Hər şeyi unudaraq Kürün sakit qijiltısına qulaq asdı. (İ.Şixlı).*

Bu mətnə zaman mənasının qrammatik ifadəsi yoxdur, lakin məntiqi ardıcılıq zaman qavramını da ifadə edə bilər. Mətnə zaman münasibəti ***bircə an bundan əvvəl*** ifadə ilə də ifadə edilib.

Zaman münasibəti mətnə müxtəlif qrammatik və leksik vasitələrlə reallaşır. Müxtəlif bağlayıcılar bu baxımdan daha fəaldır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində zaman münasibəti daha çox və bağlayıcısı ilə yaranır. Mətn komponentləri və bağlayıcısı ilə əlaqələnin və eyni zaman münasibətində formalaşır. Məsələn: *Baladadaş ayaq saxlayıb Sevilə baxdı. Baladadaş üçün fərqi yox idi ki, on səkkiz yaşlı gözəl qızın yanında bıqıburma zırpı bir oğlan dayanıb və həmin oğlanı təptəzə "Moskviç"i var və Baladadaşın gözlərini bərəldib beləcə qıza baxmağı bu oğlanın xoşuna gəlmir; Baladadaş birdən-birə onun üçün bu qədər doğma və əziz olan bu göy gözlərə, xurmayı saçlara, ağ bənizə baxmaq istəyirdi və buna görə baxırdı*(Elçin).

Mətnə **və** bağlayıcısı bir dəfə həmçinin üzlər (doğma və əziz) arasında, iki dəfə isə ayrı-ayrı cümlələr arasında işlənərək onları bir-birinə həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən bağlamışdır. Sonuncu cümlədə isə "və" bağlayıcısı əlavə məna çalar - yekunlaşdırma məzmunu da bildirir.

"Və" bağlayıcısı komponentlər arasında zaman uyğunluğunu təmin edir. Məsələn: *Baladadaş yalın ayaqlarına sandal geymişdi, əyində parusin şalvar, qısaqol miləmil trikotaj köynək var idi, başma "aerodrom" keпка qoymuşdu və hərdən bir tərəf damcıları bu "aerodrom" kepkanın altından yuvarlanıb Baladadaşın sısqı sifətindən üzünə yağdı*. (Elçin).

"Və" bağlayıcısı əlaqənin ardıcılığını təmin edir: *Zəminə kitab şkaflarından birinə yanaşdı, aşağı yeşiyi açdı və iri, uzunsov albomu götürüb, xalattın qolu ilə qırmızı məxmər üzünün tozunu sildi, gətirib ərinin dizləri üstünə qoydu*. (Y.Səmədoğlu)

"Və" bağlayıcısı qarşılaşdırma çalarında işlədilir və bu zaman, təbii ki, bir fikir digərinə qarşı qoyulur. Bəzən "və" bağlayıcısı cümlələri öz ətrafına toplayaraq bir düşünmə nöqtəsinə çevrilir: *Və bu dəm Nicatın atı şah qalxdı və Nicatın dartdığı yüyünün taramlığından iki arxa ayağı üstə geri döndü və atm geri dönməsi ilə də Nicatın geriye, Bahadıra tərəf çapmağı bir oldu* (Ə.Cəfərzadə).

Azərbaycan dilində **və** bağlayıcısı **eynizamanlılıq** mənası ilə bərabər **ardıcıl zaman** münasibəti də yarada bilər: *Bu vaxt bir cırıltı səsi o gecə çağı həyatın müşayiətli sakitliyini pozdu və Gicbəsər o saat ayaq saxlayıb başını binaya tərəf çevirdi, cırıltı gələn səmtə baxdı: yuxarı mərtəbələrə binalardan birinin həyatə baxan eyvan qapısı cırıldaya-cırıldaya açıldı, əlində qəzet bükməsi tutmuş bir qadın eyvana çıxıb həyatə tərəf boylandı, o tərəf-bu tərəfə baxdı, heç kim olmadığını və görmədiyini yəqin edib qəzet bükməsinə zibil yığıqlarına tərəf tulazladı*. (Elçin).

Verilən mətnə **və** cümlələr arasında zaman uyğunlaşması var, lakin bu kiçik zaman fərqlə ardıcıl gələn hadisələri ifadə edir. İştirak bildirən *həm, həm də, özü də* bağlayıcıları MSB-də qoşulma əlaqəsi yaradır, deyilmiş fikri dəqiqləşdirici məlumatla tamamlayır. Əfqan Abdullayev yazır ki, özü də mürəkkəb bağlayıcısı Azərbaycan dili mətnlərində daha çox paralel-cümlələrdə müşahidə olunur. Paralel konstraksiyaların ikinci hissəsini - ayrılan hissəsini təşkil edir. Bu zaman formalaşan mətnlər postpozisiyada reallaşır (5,130).

Mətn komponentləri arasındakı məna münasibətlərinin bir tipi **eynizamanlılıq** münasibətidir. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş vermiş olur. Eynizamanlılıq münasibəti sanki, informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir. Adətən belə informativ quruluşlar resipiyent tərəfindən bir bütöv şəkilində, bir tam şəkilində qəbul edilir. Müqayisə edin:

Özü də bağlayıcısının mətnə işləndiyi cümlələr bəzən quruluşca yarımcıq olur. Məsələn: Bu gün hər şey həll olunmalı idi. Özü də təkbətək, qabaq-qabağa. Cahandar ağa onu çox axtarmışdı. Neçə dəfə kəndə gizlicə adam yollayıb, Allahyarın yerini öyrənmək istəmişdi. O isə yağlı çörəyə dönüb yoxa çıxmışdı. Şəhərə qaçıb gizlənmişdi. (İ.Şıxlı)

İştirak bildirən hətta bağlayıcısı MSB daxilində sadə cümlənin həmcins üzlərini, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələri, abzasları, mikromətnləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Mətni iştirak, seçilmə, qayə kimi semantik çalarlarla zənginləşdirir.

Faktlara müraciət edək: *Gəmiçi Qoca ətrafını ot basmış cigırla kəndin ucqarındakı evinə doğru addımladı. Onu qara damı torpaqdan güclə seçilirdi. Damın ot ətrafındakı kalafalıqları, xırman yerini, çardağın yanını ot basmışdı. Hətta torpaq qazmanın üstündə belə ot cücərmişdi* (İ.Şıxlı).

Azərbaycan dilində eyni zaman münasibəti heç bir formal göstəricidən istifadə edilmədən formalaşa bilər. Belə zaman münasibəti yalnız intonasiya ilə ifadə olunur. Belə sadalayıcı, paralel cümlələr olan mətnlərdə mütləq ümumiləşdirici cümləyə ehtiyac duyulur: *Və bu zaman o tonqal başında halay vurub oturmuş qız və oğlan uşaqları çox susqun idilər, kiminin başı sinəsinə əyilmişdi, dodaqları kip qapanmışdı, kiminin alova dikilmiş gözlərində sərt bir ifadə vardı. Kiminin qışları çatılmışdı, baxışları uzaqlara sancılmışdı...* (Ə.Məmmədşanlı)

Bəzən mətnlərdəki zaman məsafəsi daha yaxın olur və eynizamanlılıq yaranır: ***Bir gün*** *sübh tezdən yerindən qalxan qarı həyatdəki hınları uçub-dağılan, toyuq-cücə tüklərini ətrafa səpələnən gördü. Kim bilir, neçə tülkü bir yerə söz qoyub onun toyuq damına hücum etmişdi* (S.Rəhimov).

Lakin mətnlərdə zaman ardıcılığı daha çox mətnləri məntiqi cəhətdən bağlayır: *Onlar gül-çiçəyə, yapon çayrılmasına, parkin rəngbəreng gözəlliklərinə tamaşa edə-edə gəlib "gözəllik mənbəyi" adlanan çəmə başında dayandılar. Parkin başqa hissəsinə nisbətən burada daha çox qələbəlik idi, sanki bütün müalicə olunanlar bura toplaşmışdı. Biri növbə gözləyirdi, biri buğlanan suyla əl-iizünü yuyurdu, biri suyu ağzına alıb qarqara eləyirdi. Vəlibəy dünən parkda çox gəzməmişdi də, hələ buranı görməmişdi. Qadınlar və Şahmürad da həmçinin. (Ş.Adıgünli)*

Zaman mənası Azərbaycan dilində feli bağlama şəkilçiləri ilə də ifadə oluna bilər: *Onlar paltarlarını geyinib sahilə qayıd anda artıq dan yerinə səda düşmüşdü. Sabah nəsimi Kürün sahilinə çökmüş dumanı qovub uzaqlara aparırdı. Sahildəki ulğun kolları, yaşıl otlar, hətta cığırar belə şelə bulaşmışdı. (İ.Şıxlı).*

Bu nümunədə **sahilə qayıdanda** feili birləşməsi bütün mətnə hadisələrin vahid zamanda baş verdiyini anladır, mətn üçün determinat üzv yerində çıxış edir.

MSB-də komponentlərin əlaqələnməsində və zaman mənasının yaranmasında zaman mənası ifadə edən *o zamanlar*, *o günlər*, *o vaxtlar*, *həmin vaxt*, *həmin gün* kimi ifadələr əsas məna çaları yaradır: **O zamanlar** Bakı, dünya cazının ucqar əyalətlərindən idi. **O zamanlar** cazın son dəbləriylə çalan xarici orkestrlər hələ Bakıya gəlməmişdi. **Q zamanlar** caz musiqisinin son vallarının Bakıya gəlib yetişməsi nadir hadisəydi Ancaq **o zamanlar** "svinq" dünya cazının ən süti, ən sevimli, ən dəbdə olan axınlarından idi (R.Hüseynov).

Göstərilən mətnə "**o zamanlar**" ifadəsi dörd dəfə işlənməklə paralellik və aman eynizamanlılıq yaratmışdır.

Azərbaycan dilində zaman əlaqəsinin izlənilməsi nümunələrin böyük bir qismi danışq dilinə, şifahi nitqə aid nümunələrdə ifadə olunur. Məsələn: Birləşdirmə bağlayıcılarından *Və, həm, həm də, da, də, nə, nə də* bağlayıcıları zaman münasibəti formalaşmasında əsas rol oynayır: *Biz fermalara gedən qədim köç yolundan ayrıldıq, qərbə burulan cığırda meşəli dağa çıxıb, o biri üzə aşdıq. Bura göz işlədikcə uzanan qalın meşə, sərt qayalı sıldırım dağ idi. Adama elə gəlirdi ki, bu yerlər ömründə insan üzü görməmişdir. Elə bil ki, bura heç kəsə məlum olmayan yeni bir aləm idi. Hava işıqlandıqca quşların səs-küyü də artırdı. Biz **yənə** dar cığırda irəliləyirdik. Soltan ilə Kərəmxan qabaqda, mən ortada, buldezerçi isə arxada gəlirdi. Hava sərin və ətirli idi. Yolun o tərəf-bu tərəfində şəhli otlar arasında tez-tez sarı-qırmızı çiçəklər nəzərə çarpırdı və onlar yarımqaranlıq içində yuxulu kimi görünürdü (İ. Əfəndiyev).*

Həm, həm də bağlayıcısı bu MSB-də sadə cümlənin həmcins üzvlərini əlaqələndirməklə yanaşı mətnə zaman münasibəti də yaradır:

Semyonov qubernatoru süzdükdən sonra gözünü onun üzündən yayındırıb divara baxdı. Hər yer yağlı boya ilə rənglənmişdi. Həu də fırça elə işlədilmişdi ki, adam divara suvaq yox, palıd ağacmdan qabıq çəkildiyini zənn edirdi. (İ.Şıxlı)

"Həm" bağlayıcısının təkrar işlədilməsi fikirlərin bağlanmasına xidmət etdiyi kimi, ifadəyə də güc verir. Mətnin texniki təşkili zamanı bəzən bu bağlayıcının birinci tərəfinin işlədilməsinə ehtiyac duyulur. Bu zaman bağlayıcının ikinci tərəfi cümlələrin bir-birinə bağlanmasına xidmət etmiş olur; Məsələn: *Qiyasın bu gözlənilməz hərəkətindən Məzahir tamam çaş-baş qalmışdı: döyülmüş uşaq kimi, büzüşüb oturmuşdu, **həm də** elə bil uzaqdaydı, çox uzaqdaydı: dünyanın lap o başından, mat-məəttəl Qiyasa baxırdı (Ə.Əylisli).*

Göründüyü kimi, müxtəlif qrammatik və leksik vasitələr zaman münasibəti yarada bilər. Bu vasitələr mətnin komponentlərini eynizaman və ardıcıl zaman çərçivəsində bağlamaqla semantik bütövlük yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. və başqaları Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
2. Абдуллаев К.М. Обратный параллелизм как семантико- синтаксическая фигура. Изд. АН Азерб.ССР (серия лит, язык и искусства), 1975, N 4.
3. Vəliyev K.N. Linqvistik poetikaya giriş. BDU-nun nəşri, Bakı, 1989.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000.
5. Musayev M.M. Türk dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Bakı. 2011. 401 səh.
6. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr. mülahizələr. problemlər. Bakı, 2015. 258 səh.
7. Лесова Л.М. Как строится текст: Пос. для учителя .М. 1980
8. Солганик Г.Я. Стилистика текста. Учеб. пособие. М., 1997.

Time relation between text components

Summary

The article deals with the logical and grammatical relations between the components of the text, especially when it comes to time relation and the means forming it. Relations that make sense of the logical-semantic integrity of the text and its generating means complement the text logically and semantically. Formal means creating the logical and semantic completeness of the text in Azerbaijani language are the adverbs, pronouns, conjunctions, lexical repetitions, ellipsis cases etc. These means, as well as the various syntactic forms and structures in the text, also form logical - semantic completeness of Logical Semantic Integrity (LSI). The rich forms creating meaning of textual relations in the text – simultaneousness and consecutiveness – such as conjunctions, adverbs of time, are explained by giving examples. It is noted that, as a matter of simultaneousness, while receiving the information, it denies the linear characteristics that individual components should bring to itself. Usually, such information structures are generally accepted by the recipient as a whole.

Временные связи между текстовыми компонентами

Резюме

В статье рассматриваются логические и грамматические отношения между компонентами текста, особенно когда речь идет о временных отношениях и формирующих их средств. Отношения, которые имеют смысл логико-семантической целостности текста и его генерирующих средств, дополняют текст логически и

семантически. Формальными средствами создания логической и семантической полноты текста на азербайджанском языке являются наречия, местоимения, союзы, лексические повторения, случаи эллипсиса и т. д. Эти средства, а также различные синтаксические формы и структуры в тексте тоже формируют логико-семантическую полноту логических семантических целостностей (ЛСЦ). Обильные формы, создающие смысл текстовых отношений в тексте - одновременность и последовательность - такие как союзы, наречия времени, объясняются на примерах. Отмечается, что вопрос одновременности, при получении информации отрицает линейные характеристики, которые отдельные компоненты должны привносить в себя. Обычно такие информационные структуры, как правило, принимаются получателем в целом.

Rəyçi: dos.X.Ə.Babaşova